

Славица Гароња-Радованац
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац

ПРИЛОГ ТЕМИ: ЖЕНА У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ ЛЕПОСАВА МИЈУШКОВИЋ - ЗАЧЕТНИЦА СРПСКЕ МОДЕРНЕ

Рад полази од својеврсног 'књижевног случаја' Лепосаве Мијушковић, рано преминуле и готово заборављене српске књижевнице са почетка 20. века. Њене четири прозе, објављене у *Српском књижевном гласнику*, високо је вредновао Јован Скерлић. Обједињене у постхумно објављеној збирци *Приче о души* (1996), као полазишту за ову анализу, четири прозе Л. Мијушковић иновативношћу тематике и ликова (хомосексуалност, аутодеструкција, суицид, слободна љубав, побуњена жена, ликови интелектуалаца) и књижевног поступка (аутоматско писање, фрагмент, експресивност), сврставају ову списатељицу у саме зачетнике српске модерничке прозе.

Кључне речи: Лепосава Мијушковић, СКГ, Ј. Скерлић, модерна, *Приче о души*, интелектуалац, побуна, интимне драме, 'дисовско осећање света', зачетница српске модерне.

Ненаписана историја женског писма у новијој српској књижевности непрестано се допуњава и обогаћује новим и непознатим књижевним чињеницама, везаним често и за опусе књижевница чији је животни век одавно завршен. Тиме се потврђује да је део наше књижевне традиције, због различитих друштвених околности, био неоправдано и прилично дуго занемарен, па је сасвим могуће очекивати у том смислу још нека нова књижевна изненађења и открића. Парадигматичан пример, да је и у добро изученом опусу Исидоре Секулић, њен једини роман *Ђакон Богородичине цркве*, поново „откривен“ на самом крају 20. века (1997), пренет је на читав низ књижевница, чија су имена враћена на нашу књижевну сцену крајем 20. и почетком 21. века, било обелодањивањем рукописа из заоставштине (романи Јованке Хрваћанин, Милке Жичине), или открићем и обједињавањем целокупног приповедног опуса књижевница које за живота нису ни имале књигу приповедака (Лепосава Мијушковић), односно, за неке од њих није ни било познато да су се бавиле и прозом (песникиња Даница Марковић). Накнадна превредновања приповедног опуса српских књижевни-

ца у антологијама Р. Лукача (2002) и Љ. Ђурђић (2004)¹, значајни пројекти по себи, у случају последње две књижевнице, остали су на нивоу старијих тумачења (Д. Марковић је представљена једином познатом приповетком „Дозив нечастивог“, а Л. Мијушковић није ни споменута). Управо из тих разлога, овај рад биће посвећен Лепосави Мијушковић, књижевници од малобројних проучавалаца проглашеном „прерано сазрелим и згаслим таленатом епохе српске модерне“².

Оскудни подаци из биографије Лепосаве Мијушковић и њено обимом мало, али вишеструко провокативно дело, отварају својеврстан „књижевни случај“ ове списатељице, који далеко превазилази наше скромне књижевне прилике и време у којем је живела и стварала. Обновљена књижевна пажња за ову заборављену књижевницу јавила се издавањем њених сабраних прозних радова под насловом *Приче о души* 1996. године (приређивачи Добрица Милићевић и Живорад Ђорђевић)³ и готово пуних деведесет година од смрти списатељице. У овој узорито уређеној књизи, снабдевеној предговором Добрице Милићевића („О животу (и смрти) Лепосаве Мијушковић“ - правој малој приповеци по себи - као и поговором Ж. Ђорђевића под насловом - „Лепосава Мијушковић, јунакиња нашег доба“ - где је сагледана њена појава у контексту књижевне епохе модерне), тежиште књиге чине заправо њене четири обимне, једине за живота објављене прозе, као и три поетска записа (песме). Све то Л. Мијушковић је објавила у „Српском књижевном гласнику“ у периоду 1905. – 1910. дакле његовој златној ери под уредништвом Јована Скерлића. Треба напоменути да је млада књижевница сву своју прозу потписивала само иницијалима. Дакле, у распону од свега пет година, а у јеку највећег утицаја СКГ у српској књижевности, десила се целокупна књижевна судбина Лепосаве Мијушковић. Иако је, како је с правом примећено, „пет година мало за бављење књижевношћу“⁴ и остављање неког виднијег трага у књижевној историји, име Лепосаве Мијушковић нашло је своје ме-

1 Рајко Лукач, *Антологија приповедака српских књижевница*, Zepher book world, Београд, 2002; Љиљана Ђурђић, *Женски континент: антологија савремене српске женске приче*, Просвета, Београд, 2004.

2 Живорад Ђорђевић, „Лепосава Мијушковић, јунакиња нашег доба“ (поговор књизи *Приче о души*, Београд, 1996), 77-95.

3 Лепосава Мијушковић, *Приче о души*, приредили Добрица Милићевић и Живорад Ђорђевић, Радничка штампа, Београд, 1996. Сви цитати су према овом издању.

4 Живорад Ђорђевић, нав. поговор, 101.

сто у записима Јована Скерлића *Писци и књиџе*⁵, а о Л. Мијушковић је до сада студиозније писао једино Драгиша Витошевић⁶. Скерлић, који је за прозу младе књижевнице показао неочекивану наклоност (разбијајући тако уврежено мишљење да није имао слуха за писце и песнике модернистичких струјања), исписује о њој следеће редове: „Млада девојка Лепосава Мијушковић јавила се са три одличне, суморне, немирне, готово неуропатске приповетке, које можда означавају књижевни правац, али су веома индивидуалне, веома импресивне психолошко-симболичке визије и исповести, писане врло једноставним, али при томе и врло уметничким и оригиналним језиком. Она и песникиња Даница Марковић представљају тип модерне жене у књижевности.“⁷ (моје подв). Скерлић је по Мијушковићкиној смрти написао и један „топли некролог“⁸. У својој докторској дисертацији о *Српском књижевном гласнику* (поглавље под насловом „Заборављена Лепосава Мијушковић“)⁹, Драгиша Витошевић наглашава потребу ревидирања њене књижевне појаве у историји српске књижевности („несхватљиво је да је Лепосава Мијушковић, и поред Скерлићевих крупних и оправданих похвала, све досад остала потпуно непримећена...“)¹⁰. Његова препорука, да је „крајњи час да се оно мало (али добро) што је написала...објави у једној лепој књижици...“ реализована је управо наведеним издањем *Приче о души* 1996. године. Према наводима приређивача ове „лепе књижице“, након преране смрти Л. Мијушковић, преостала рукописна заоставштина књижевнице није била прикупљена, тако да није ни сачувана, а њен живот остао је у приличној мери и данас под велом тајне.

Тајна живота и смрти Л. Мијушковић

Сложена и трагична личност Л. Мијушковић данас се може анализирати, уз оскудне биографске податке, једино из самог њеног дела, односно кроз четири објављене прозе, настале по свему

5 Јован Скерлић, *Писци и књиџе*, књ. IV, Просвета, Београд, 1964, 163.

6 Драгиша Витошевић, *Српско песништво 1901-1914*, II, Вук Караџић, Београд, 1975, 214; Драгиша Витошевић, *Српски књижевни гласник 1901-1914* (докторска дисертација), Вук Караџић-Матица српска-Институт за књижевност и уметност, Београд, 1990.

7 Ј. Скерлић, исто, 269-272.

8 Ј. Скерлић, на корицама књиге *Приче о души*, Београд, 1996.

9 Д. Витошевић, нав. дело, 272.

10 Д. Витошевић, исто, 272.

судећи, на снажној аутобиографској подлози. Лепосава Мијушковић, „од Исидоре Секулић пет, а од Данице Марковић три године млађа“, рођена је 1882. у Вукмановцу код Јагодине (Левач) у бројној породици сеоског занатлије-поткивача¹¹. По преласку у Јагодину, сву бројну децу отац је ишколовао („високошколци“), па је тако и Лепосава Мијушковић завршила Вишу женску школу у Београду као најбољи ђак (награду је примила од краљице Наталије „лично“). Године 1901. одлази на студије у Цирих и у том граду, по свему судећи, дешавају се кључне године њеног животног и књижевног сазревања. Студира заједно са Љубицом Ракић, такође ћерком једног угледног Јагодинца, а ова личност ће обележити њен потоњи кратак и буран живот, као и књижевно дело. Године 1904. Л. Мијушковић се враћа из Цириха са дипломом професора и запошљава се, опет заједно са Љубицом Ракић, у једном селу код Јагодине. Истовремено, започиње и њен књижевни рад, па тако у СКГ 1905. излази њена прва прича „Утисци из живота“, која је и Скерлића изненадила („искреност, смела и ретка искреност“). У кратком животу који јој је преостао, следе њене прозе „Близу смрти“ и „Болна љубав“ објављене 1906. године, а за ову годину, драматичну у списатељичином животу, треба забележити и покушај самоубиства. По неким информацијама, поново је са Љубицом Ракић у Цириху. Последња, и по свему најбоља приповетка објављена је 1907. године под насловом „Прича о души са вечитом чежњом“. Две песме су јој у СКГ објављене постхумно (1910). Умрла је 26. марта, у 28. години, а сахрањена је „већ сутрадан“, 1910. године (наглашено је у сведочењима да је „сређено“ да је умрла „од туберкулозе“). По једној информацији, која звучи такође интригантно, код Љубице Ракић су остали сви њени преостали рукописи, а траг о овој жени губи се кроз две вести - о њеној удаји и још једном повратку у Цирих. За гроб Лепосаве Мијушковић данас се не зна.

Мистерија која је у неким детаљима обавијала кратки живот Л. Мијушковић, упутила је приређиваче њене једине прозне књиге у трагање за породичним коренима, и то у време док су се они још могли побележити (седамдесете године прошлог века). Тако су се сусрели са времешним потомцима породице, од којих је забележено необично породично предање о Лепосави Мијушковић. Реконструишући породичну верзију кратког и помало мистериозног Лепосавиног живота, централно место у њеном кратком животу за-

11 Добрица Милићевић, *О животињу (и смрти) Лепосаве Мијушковић*, сви наводи из биографије наводе се према овом предговору, 9-12.

узимао је двобој (!) између Лепосаве и њене нераздвојне пријатељице Љубице (због „неког официра“), а по породичној хроници, од последица рањавања она је убрзо и умрла. Ово, у приличној мери, легендарно тумачење неких детаља везаних за Лепосавин живот, приређивачи су унели у њену званичну биографију.

Чини се међутим, да истина о њеном животу, или његовим кључним тачкама, која је условила и њену необично авангардну прозу у односу на време и средину када је стварала, стоји у самом њеном литерарном делу. Уочавајући у њеној прози мотиве који се константно понављају и који очигледно стоје у дубљој узрочно-последичној вези, у прилици смо да претпоставимо и једну животну судбину која се такође може читати преточена у прворазредан роман-торзо, сачуван у њеним текстовима. Већ првом реченицом у причи „Утисци из живота“, списатељица тематски фокусира интимну драматику - разлаз са неким, ко је при томе још починио и „издају“, већу и страшнију од обичног љубавног растанка („*Разишли смо се. А зар је морало иако да се сврши? Зар иако увек бива, да нам они баш које највише волимо отирују душу?*“). У експресивном тону егзистенцијално угрожене јединке (мотиви силаска с ума, чежња за смрћу), постепено се распознаје, да се лирски субјект обраћа неком у женском роду, односно, да је бол растанка и „издаје“ проузроковала нека жена. Ако бисмо обратили пажњу на детаље из Мијушковићкине биографије, на њену необичну везаност за Љубицу Ракић из Јагодине, са којом је студирала у Цириху, а потом заједно и радила као учитељица до 1905. (ова прича је објављена већ следеће, 1906. године!), са великом сигурношћу би се могло тврдити да је у питању ова личност. Сложеност емотивних односа ове две жене, не само да се појављује као главни мотив наведене прозе, већ се тематско-мотивски надовезује и подвлачи и у следећој причи, „Близу смрти“ (објављеној такође у СКГ, 1906). Њен драматичан садржај, дат техником аутоматског снимка стања свести жене која се прибира након покушаја самоубиства, у атмосфери болнице и буђења након оперативног захвата, по степену експресије, аутентичне проживљености, исувише је подударан са биографским детаљем о покушају самоубиства „због неког“, што је у позном породичном предању преиначено у магловиту представу „о пушци и двобоју“, односно, помало романтичну (неуверљиву) и наивну причу о „двобоју“ две супарнице због љубавника. Проза „Близу смрти“ - надреалистички дневник самоубице у покушају - са покајничком појавом „узрочнице“ тог чина у посети болесници, са недвосмисленим наглашавањем да је поново у питању жена, јесте и

емотивни врхунац ове прозе која не пати од допадљивости, већ од сурове стварности и снажне експресивности. Другим речима, два кључна момента кратке и трагичне биографије Л. Мијушковић, као подлога за настанак њене прве две (аутобиографске) прозе, у узрочно-последичном следу, крајње су занимљива и неуобичајена: „остављена“ и „издана“, у емотивној тачки слома, главна јунакиња покушава самоубиство, након чега јој се предмет емотивног слома (вољено биће) враћа. Свакако да је овај чин (покушај самоубиства и без навођења узрока - жене, као скандала по себи) био нешто неприхватљиво за јавни морал наше паланачке средине, њену породицу, са самог почетка 20. века. Из овога се може објаснити и изванредан немар око Лепосавине заоставштине - као да је намерно препуштено да пропадне и нестане све што је имало везе с њом (нарочито рукописи). Дакле, прве две приче Л. Мијушковић су и уметнички транспоновани, најдубљи доживљаји властитог, интимног живота.

Преостале две прозе увршћују међутим, Л. Мијушковић међу списатељице од изузетног формата, која доказује да је стварала изузетну, модернистичку прозу и мимо аутобиографског предлошка и да је нажалост, пресечена у највећем замаху. Једине две приче које је још успела да напише, говоре о побуњеној жени, односно, о већ формираној поетици „душе са вечитом чежњом“, неуклопљене у дате друштвене околности, хиперсензибилној жени-уметнику, у потрази за слободном и апсолутном љубављу, мимо свих друштвених конвенција.

У првој од њих, „Болна љубав“, са темом бекства јунакиње у живот старијег човека, пуне страсти и еротског набоја, љубавници пропадају, јер нису у стању да издрже висину тако постављеног љубавног идеала. Најзад, у последњој, „Прича о души са вечитом чежњом“, први пут одвојена од личног исказа (ich-форме), Л. Мијушковић приказује правце у којима би се развио њен раскошни таленат. Главни јунак у овој причи је мушкарац-интелектуалац у егзистенцијалној потрази за смислом живота, који је, не препознајући га у понуђеној (па изгубљеној) љубави, такође осуђен на пропаст. Са овом најдужом причом Л. Мијушковић је најавила свој пун литерарни таленат. Уметност, нажалост, у њеном случају није превладала као спас над егзистенцијом - остао је само задивљујући траг постојања једне неприлагођене судбине, печат душе која није налазила спокоја у свакодневици живота, стегама времена и простору паланке.

Тачка емотивног слома талентоване, и у напону стварања прекинуте животне нити књижевнице Лепосаве Мијушковић била је дакле, не само њена неприлагођеност, отворено неуклапање њене „душе са вечитом чежњом“, како је насловила своју последњу приповетку, већ и незајажљива потреба за љубављу (па чак, како су стидљиво навели приређивачи, и „забрањеном“), као мером свих ствари. За хиперсензитивну, али душевно крхку Лепосаву то је свакако било превише. У ово треба укључити и трауму непостојеће мајке (о којој нема у породици ни једног јединог податка!), а која се као стално присутан мотив провлачи кроз Мијушковићкину прозу (као тип грешне жене, која диже руку на себе?), па је можда, и из тих разлога, везаност за Љубицу Ракић била сублимацијске природе. Није, дакле, био у питању мелодрамски хир и „двобој“ две супарнице око „згодног официра“, већ дубоко античка, рекли бисмо, сапфијанска трагедија остављене млађе и крхке стране, од емотивно независне и јаче стране (и то удајом!), у једном сложенем емотивном односу. Обиље страсти и еротике, снажних душевних потреса, винућа и падова, визија и халуцинација, најзад, праг смрти (покушај самоубиства), као и ванредно снажно дочаравање доласка Смрти по јунакињу, којој се ова силно обрадује, истински су уметнички продори које Лепосава Мијушковић завештава у својој прози.

Несумњив књижевни таленат Лепосаве Мијушковић, одликује све четири њене приповетке, које су уједначеног квалитета и сталног, ритмичног варирања и понављања основних (у суштини песничких) мотива епохе модерне. То је једно свеопште „дисовско“ осећање стопљености са свемиром и небеским пространством, као јединим природним стаништем душе, док је све остало неприродна егзистенција. Њена Душа је засебан ентитет од Тела, која најчешће „лети“, прелећући астралне просторе, а у прејакој навали крви и страсти који немају испуст, душа „прска“ и одушак се даје у језику и тексту који пулсира од те енергије. Необичне су стога њене укупне тематске преокупације у прози насталој на самом почетку 20. века, толико различите од онога што се тог тренутка писало у српској књижевности, и толико у дослуху са најсавременијим токовима српске и светске књижевности, и то не само „женског писма“.

„Ушисци из живоџа“

Као што је наведено, ова интимистичка проза исписана фрагментарним поступком, којим се дочарава халуцинантно стање је-

динке, њена унутрашња психичка драма у тренутку када се панично тражи упоришна тачка у комплетно обесмишљеној егзистенцији, иницирана је траумом растанка... Тај кобни догађај, „растанак“ са неким, већ се збио. Увод је евокативан и започиње од тренутка констатовања те чињенице (кад може „мирно да се гледа“), да би се у следећим фрагментима отиснуло у лично обраћање („ти“) и у једну врсту апострофе вољеном бићу. И даље је заједништво потврђивано заменицама „ми“, „нас“ да би се направио отклон од сувише личног и препознатљивости пола (односно да је у питању друга жена). Ови фрагментарни пасажии проткани су подтекстом типа „сета“, „плакање“, „болест“ (жеља јединке да поново буде болесна да би је „она мазила“, као сећање на сличан стваран доживљај), „сутон“, „музика“ (флаута, на којој парадоксално, лирски субјекат не уме да свира), те снажно присуство „мириса“ до стања да се „прсне од осећаја“. Постепено овај слој лирских фрагмената замењује нарација, и реалистичко приповедање, у којем доминира догађај када јединка, увређена од вољеног бића, излази из куће „у бескрај“. У дијалогу (такође у фрагментима сећања на „тај“ разговор, молбу „да остане“), јединка у самотној шетњи не само да поставља питања о дефиницији свог осећања („шта је ово?... Љубав?... Пријатељство? Срећа?...“), већ тај осећај повезује и са трансцендентним присуством Бога: „...Све ћути. Само онај тајанствени шум ноћу, у коме сам увек најјаче осећала присуство Бога (моје подв.), као да одговара...“. И даље: „И велики Боже!...цела бескрајна васељена била је у срцу моме!“ (19).

Однос јединке према стварности је исти онај који су имали песници Дис и Сима Пандуровић, савременици Л. Мијушковић: за јединку Л. Мијушковић стварност је „смрдљиви кал свакидашњости“ у којем јединка „умире“, уколико нема оних стања где је њена душа у стању „висине“, а предмет висине - љубав, јесте „она страшна слика, онај грозни тренутак који ме је срозео са толике висине у најгрубљу стварност.“ (19). Раскорак јединке са спољашњим светом и људима је толики да она показује сталну нервну напетост и раздраженост, неприлагођеност и побуну коју исказује на следећ и начин: „...Овај живот... стално осећаш притисак нечег невидљивог, што те понижава до скота.“ (24). Предмет бола је „изгубљена вера“, „пропали идеали“ тополи поезије исте епохе модерне, али овде дефинисани у једно „сазнање“ истине, праве истине, која је сву њену љубав „срозала у обичност“ („Зашто ми је требало то сазнање? Зашто сам га толико много хтела? Да је она, мој узвишени

пријатељ, најобичнија женска са свима страстима, и лажна, лажна сва!“ (20).

Предмет разочарања је дакле, особа женског пола, у којој је јединка пројектовала сав свој егзистенцијални идеал, у коме је душа нашла оно идеално уточиште за своје „висине“, и која јој је неким конкретним поводом, открила сву лаж њеног заноса, односно, лажност изабраног идеала, из кога се душа „стрмоглавила у најгрубљу стварност“. Након тога, у реалистичком маниру, исказан је главни догађај, разлог сукоба и разлаза - откриће писма другарице, које је случајно дошло у њене руке, са брачном понудом неког мушкараца. Реалистичке конотације - да две девојке станују заједно, да су везане заједничким послом, да је присност међу њима дугогодишња и главној јунакињи сасвим за живот довољна, нарушена је неповратно. Али као највећу издају јединка сматра то што је мушкарац који се појавио међу њима, био „само заједнички брат“ обема, и та лаж („а она - зашто је лагала“), скривање односа са тим човеком њене пријатељице од ње, оно је најдубље што је јединку повредило. После те издаје она је „зажелела да умре“, због те „гадне, маскиране лажи“, њој се срушило све, и више вољено биће није оно што је било, нарочито „кад је видела да знам све“. Ипак, примирје је привидно, јер у следећој реалистичној секвенци оне обе седе, наизглед исто као и пре, али „између нас је провалија“. Успут, ту је и танано, морално преиспитивање јединке („Зашто се не радујем њеној срећи?“) и спознаја да њих двоје, мушкарац и жена дакле, и не осећају истинску љубав, већ је само глуме, зарад постизања одређених друштвених циљева и статуса, да ту најмање има љубави (он који није ни достојан да задовољи „њу, толико славољубиву и страсну жену“, и она која то зна и ипак му допушта да уђе у њен живот) и она која је до сада могла једину ту љубав да јој пружи. Јединку лаж гуши („Лаж ме гуши и бежим напоље“) и она у самотној шетњи поново преиспитује своја узбуркана осећања, посредно чезнући да пријатељица потрчи за њом и замоли је да се врати (што се није десило). У шетњи се поново појављује атмосфера „тајанственог шума ноћи“ који искључује сваку „наду“. „Све ћути“, „ледена кора“ је на души јединке, и душа је „мрзла“. Поново понављајући питања („И чему све то води, то непрекидно лутање, та неопредељена жудња за нечим вишим и бољим?... Љубав?!, ...Пријатељство?!... Колика је ту обмана... Ето ти верујеш да си волела њу, али то није! То није, знај!... Ти си волела у њој само слику своје маште...“ (23). Са сазнањем, да су се, након свега „морале растати“, јединку обузима празнина: „Камо ћу? Шта ћу?“ у чему се ишчитава најдубље егзистенцијално

безнађе, након чега јединка долази до јединог, али чудовишног решења: „Растанак је био, сад је на реду смрт!“ (24).

У следећем фрагменту јединка „се опет враћа“ „онамо где сам први пут из школске клупе ушла у стварни живот“, и у овом се, сем аутобиографског детаља повратка у завичај (можда, село и у родну кућу), ишчитава још један покушај проналаска уточишта у једином месту спокоја, у родитељској кући. Међутим, ни ово упориште није довољно, што јединка наглашава напуштеношћу и од најближег породичног окружења: „Остављена од свих које сам толико волела, сама, потпуно сама, у средини коју не могу да схватим а ни они мене, увређена, раздрте душе, немоћна да више савлађујем протест набујалог живота у себи против те очите тираније над њим, - дочекала сам је - ...“. У овом тренутку јединка се директно окреће лицу Смрти. Међутим, као један од првих „побуњених“ женских ликова, нетипичних у нашој литератури (из чега ће каснија српска књижевност добити неколико уистину великих), јединка изговара и ове речи: „*И ја видим шта ми треба радијши да не проиђадем - да се удам!* (моје подвлачење). На овом месту се први пут уводи и мотив мајке, односно јунакињино схватање, проистекло из искуства и односа према свету, које је свакако песимистично, и тек као пуки отклон од одговорности пред животом, да деца, као главни циљ брака, доносе само умножавање несреће на свету. („Јер нашто би да и ти рађаш себичњаке кад их је и онако много и сувише у овом друштву?! Шта има твоја мати отуда, што тебе има, тебе, болесно, бедно и вечно незадовољно створење?!... Рађајте се и множите се и напуните ову земљу, срећни...!“) иронично закључује списатељица.

Покушај њеног мирног живота на селу, тиме је осуђен на неуспех. Јединка је и овде спутана, а све се догађа „ноћ уочи катастрофе“. Њен „снажан и здрав живот“ коме је тежила њена душа био је на другој страни, у сфери чула и уметности, свакако не у друштвеним конвенцијама. Поново је то ентеријер мале собице коју је јунакиња „крстила“ корацима од угла до угла, ударајући у ствари, у непојамној душевној борби. Да се смири, не помаже јој ни музика (виолина) којом је сад безуспешно покушавала да „угуши тај глас душе“. На столу је било и писмо „исподвлачено“ њене вољене са изразима судбинске љубави: „... Могу стати уз тебе, могу те волети, могу ти највећи пријатељ бити, али шта је то према ономе што твојој поштеној души треба!?“ То доводи јединку у стање тоталне раздражености, исказ из писма који јој се сад учинио крајње лицемеран, „ћифтински“, јер, како јединка наводи: „Ја чак толико

нисам ни тражила, нисам смела да тражим. *Хићела сам само да волим* (моје подв.) све и да мене макар мало воле.“ (26). У стању растројства спаљује рукописе, писма, уз констатацију да је све „гадна лаж“, и у распомамљености и раздражености, отвара прозор, карактеришући своје стање као „лудило“: „Боже, боже! Шта је ово са мном? Ја лудим, о страхоте, ја лудим ... тешко мени! Камо ми моје вере, мога одушевљења, моје младости, мога разума?!... Камо ми света и још - још? Боже мој, веро моја - где сте?“ (26). Као крајњи излаз у егзистенцијалној кризи и датој ситуацији, јединка открива Бога у истинском молитвеном обраћању: „...Дај ми разума, Боже, и истине!...“ Јесте, истине и светлости хоћу! Твоје Божанске светлости! ... У општој атмосфери мрака („Мрак напољу, мрак у души, мрак свуда!“), девојци се јавља утеха, у виду визије, жене са црним велом („И ја је видох на средини собе високу, нежну прилику, увијена црним ваздушастим велом који је падао у дивним наборима широко око ње; била је светитељски лепа.“ 27). Била је то Смрт, као крајња визија душе у наступу најјаче кризе и расцепа. Уметнички снажно, Л. Мијушковић завршава ове странице, дијалогом јединке и Смрти, са таквим изразима усхићења, неке врсте трансa и коначног смираја и олакшања, да оне читаоца не могу оставити равнодушним. Са понављањем свога новостеченог стања „Како ми је добро! Како те волим“, а потом и претпоследњом реченицом: „Па раширих руке да загрлим највеће добро, једину истину, да загрлим смрт...“, јединка се стапа са вечношћу, у којој проналази једини егзистенцијални смисао и лепоту. Прича „Утисци из живота“ спада стога, у ред изузетних и ретких почетака и могућности нашег прозног израза на почетку 20. века.

„Близу смрти“

Уметнички поступак у овој прози је сасвим другачији од оног у претходној. То је једним делом, аутоматски снимак стања свести јединке након рањавања, буђење у болничкој соби, након операције, близак надреализму (који је овом прозом најављен у нашој књижевности неколико деценија раније), са повременим натуралистичким елементима нарочито у приказу болничког окружења. Искуство јединке након покушаја самоубиства, дато је на граници између два света, који су често на граници реалног и иреалног, са наглашеном експресивношћу у исказу („Скакала сам са постеље, савијала се у клупко, цепала завој с груди, кидала ноктима месо са својих голих мишица и питала једнако: хоће ли скоро девет и по

часова... А време је пролазило споро, спорије од вечности...“ 30). Опсесивни мотив и ове приче је однос јединке према смрти: „- Дакле, то је смрт?... И ја се ово са њом борим?... Како је страшно! Како је неодољива!... Боже, зар се овако умире?...“ . И операција је дата са свим фактографским обележјима, али и аутоматским снимком стања свести: „И учини ми се као да неко подиже лагано оно платно испод мене... и нија ме... нија тихо... занозљиво... успављујућ и... И ја бројим још...осам...де...сет...дв...а...ос...ам...де...сет...три... и усних..... (што је и графички наглашено).

У следећем одељку, у ретроспективи, драматична унутрашња душевна борба јединке уочи самоубилачког чина, симболично је представљена кроз дијалог Душе и Тела, као засебних индивидуалитета и то у опозитном односу („...А у мом раздржаном, узнемиренем бићу водила су очајну борбу, борбу на живот и смрт, два гласа, два гласа његова: глас Душе и глас Тела...“ 32). У овом дијалогу о егзистенцији, где се јединки говори „шта треба да чини“, експлицитно је исказан суштински осећај света и однос списатељице према животу: Тело је требало да умре, а Душа да се „спасе“, заправо да се ослободи: „Душу да спасем! И како је то лепо!“ . Главне нарративне моменте ове прозе представљају, међутим, две посете, очигледно јединки најближих бића: „милог пријатеља“, у којем се, у почетку кроз неодређеност рода касније поново ишчитава присуство женског бића, а потом и посета оца. Однос према „милом пријатељу“, тј. пријатељици, је став увређеног ћутања - јединка је жртва, а посетилац „кривац“ за њен удес. Степен проживљености се осећа из финих и тананих психолошких нијансирања: „Наглим корацима приђе она к мени, узбуђено ме шчепа за руке, заусту да ми нешто каже, наши се погледи сукобише - и ова ућута... Гледала ме је запрепашћено... Опазила сам како се напреже да прочита оно што је било изражено на мом лицу... Али узалуд - није могла прочитати!“ (33). У јединку је најмилије биће одавно изгубило поверење, али свеједно, наговештено је да је рањеници мило што је прва и одмах баш она дошла, што се граничи са неверицом и „миљем као у сну“: „Ја сам се чудила откуд она ту сад и зашто. - Да ли сам ја одишта жива или је ово само слика моје Душе?, питам се. - О, па ја сам већ умрла, ја сам мртва!..., уверевам даље себе“ . (33). Једино стање среће јединка доживљава у сну и у овом тренутку. Она отворено признаје да јој је мука од људи (осталих који су дошли да је посете) и њихових лажних маски који је окружују: „Шта хоће ови људи од мене још?... *Зашто ми чак и сад бране да сам срећна?*“ (моје подв.).

„Више нисам могла да трпим крај себе те који су ми пре били толико драги. Све ми се чинило да су они ту само зато да ми силом наметну оно од чега сам ја сад тако далеко била и чега сам се гадила... толико гадила; а да ми отргну ово што ме је бескрајно усрећивало...“ (34). Слично Дису, јединка у овој прози Л. Мијушковић је несрећна на земљи, а сав живот достојан човека наводи се негде у астралним просторима, мимо људи и света.

Сусрет са оцем дат је са наглашеном драматиком: старац који је нагло „остарио“ када ју је угледао (и према којем је, као и према свима, нетрпељива), а након агоније, када је буђење новог дана, али и младог живота јединке описано ретко светлим и страсним бојама, отац крај њеног узглавља „јеца“. У тој, својеврсној катарзи, и јединка осећа свепожимајућу и свеопшту љубав за све живо на свету: „Ја га гледам, гледам као да га сад први пут видим ту и осећам како га волим, волим много... Волим као кад сам била мала, кад му скочим у крило и тапшући рукама поцикујем радосно: -Тата! Тата!... Слатки мој тата!“ (35).

Могло би се рећи, да је, условно, ово једина проза Л. Мијушковић са оптимистичким завршетком и открићем наново спознатих вредности живота, мада такође, са „граничног искуства“. Епилог - када доктор, помало тријумфално изјављује потенцијалној самоубици, „- Ипак је слатко живети, зар не?“, могао би се узети и као порука приче, где ипак нагон за животом превладава. Међутим, с обзиром на спознато искуство „слатке смрти“, тренутак загрљаја са њом као да је одложен, и то само на неко краће, неодређено време. Осећање душе да јој је само добро „ослобођено“ ван тела, и ван граница материјалне егзистенције је најважније искуство до кога долази јединка у овој прозној самоисповести.

„Болна љубав“

Ова проза Л. Мијушковић одваја се за нијансу од претходних, како по теми, тако и по поступку. Започињући причу љубавном исповешћу главне јунакиње, затворене у лудницу, ауторка се, поступком ретроспекције враћа на узроке који су довели јединку до тог стања. И у овом контексту реч је о некој врсти, према друштвеним конвенцијама, „недозвољене“ љубави, односно заговарању слободне љубавне везе, а у својим дубљим слојевима, ова прича апострофира апсолутну љубав, лишену сваког друштвеног (и земаљског) контекста, која је због саме висине постављеног идеала, у ствари немогућа, што ће условити и тачку слома главне јунакиње.

Модерна по вокацији и тематици, ова прича је дата у једној крајње интимној сфери, где њени јунаци, овог пута мушкарац и жена, не страдају због прекршаја друштвених норми (љубавна веза ван брака), већ због недостижања и неостваривости свог љубавног идеала. Исприповедана гласом жене (у првом лицу јединине), ова проза такође носи снажне елементе личне проживљености.

Са већом наративном „проходношћу“ од претходних проза, ова прича почиње једном забавом, коју јунакиња напушта, да би за њом кренуо и мушкарац кога је запазила и који јој је узвратио пажњом. Испушење љубави, које је јунакиња интуитивно спознала као коб, опасност и хтела да избегне, ипак се остварило („И ја сам први пут тада осетила моћ нечег силног ван мене, што је кадро да сруши сав мој дотадашњи духовни живот; први пут сам осетила жељу да живим само за себе и своје уживање; први пут сам схватила тако јасно како се грешим и уплашила се од себе саме... Изашла сам.“ 39). Могли бисмо назвати веома смелим странице Л. Мијушковић у којима описује провалу физичке страсти између двоје који су се срели, да еротски елементи већ нису били познати и присутни у прози Боре Станковића. Еротика код Л. Мијушковић је истог интензитета и можда, рафиниранијег исказа: „Само сам га осећала. Осећала сам ту тамну, моћну прилику над собом, и слушала шапат што је излазио из ње, шапат дуг, страстан, болан, пун суза и чежње, шапат у коме је била душа што чезне, што пати за мном, што би ме хтела... И наједном - мене обузе неодољива жеља, да увиђем ту душу својом душом, да је милујем, да јој тепам, да је љубим, да ме нестане у њој... И две руке скопчаше се око мога тела, подигосе ме увис и понеше трком кроз ноћ...“ (39). То је иста она чулна љубав, а следећи опис страсти не уступа ни најбољим страницама Боре Станковића: „И кад у ноћ све ишчезне, све замире, а нас двоје останемо будни, сами - ја дрхтавим рукама тражим крај себе топло, страшно тело, тискам се уз њ, тискам узбуђено. Мисли нестају, крв заструји, дамари бију, тело се трза, срце куца нежно, слатке милоште, уста се зането, немо упијају у врело месо. - Још!... Још!... Још!... шапуће буновно ненасита жеља, а страст јури бесна, несавладљива, јури, кида, руши све, и ја се притајим, притајим и слушам, слушам ту хуку страсти, слушам, слушам, и губим се...“.

Егзистенцијално стање у коме се нашла јединка дато је једноставним исказом: „И ја сам волела!“, изједначивши љубав са самом егзистенцијом, јер: „Моја љубав била је и мој живот“. Спознајућ и љубав као апсолут постојања (која не дозвољава ни повратак на старо стање), свесна тог ризика, јунакиња ипак узвикује пред но-

вим искуством („Никад се нећу кајати!“). Тек местимично промичу реалне околности те љубави, сазнање да девојка станује код рођаке, и да само живи за трен када ће бити са вољеним, са карактеристичним изразом „одлетети“ („Одлетети тамо где већ дуго чека мило, нестрпљиво драго“), што се већ увелико коси са моралом паланке. Дијалог љубавника је такође неконвенционалан; то је стрепња и сумња пред срећом, иако пуна страсти и свести о савршенству, или управо због тога, са јасним подтекстом, осећањем коби, кроз израз „плашити се“. Овде је јасно изражен и став јунакиње о јавном моралу за који каже: „Ја у своме срцу носим једну јасну, добру књигу и одатле учим истини своју душу и слободи своју мисао! Ето, одатле учим ја и свој морал! И тако је просто то што мислим: волим те и хоћу да сам твоја!...“ (40). И док се мушкарац устручава пред јавним моралом, девојка са наведеним образложењем убрзава све: „И исте ноћи - одбегла сам своме пријатељу...“ (41).

Изједначавање љубави са апсолутом и безвременом, понавља се констатацијом: „Време је пролазило, а ја нисам опајала како пролази. Ја сам волела!“ У овом одељку, по други пут се у прози Л. Мијушковић провлачи мотив мајке, са једном дубљом карактеризацијом, као жене која је из истих разлога (страсти, љубави) некада давно прекршила неке моралне норме паланке и због тога дигла руку на себе! Овај детаљ по много чему је индикативан за истраживање аутобиографских елемената у прози Л. Мијушковић („У исти мах отвори ми се пред очима и моја мати, коју нисам знала. Моја грешна мати!... Грешна зато што је волела, што је мени дала живот, па га онда себи одузела!... Како сам је разумела тад и опростила јој све и жалила је... Јадна моја мати није имала снаге да истраје до краја...“ 41).

Ту се негде дешава истовремено и врхунац љубави, након чега настаје њен суноврат, који јунакиња и наговештава („Али како је дошла та вечер, ја не знам!...“). Трагедија између двоје, брза и неумољива, „из чиста мира“, на први поглед тешко је разумљива. Ради се о крајње суптилном и спиритуалном тренутку, у којем јунакиња одједном спознаје тренутак „откидања“ и одласка љубави из њене душе. „Чини ми се да је излетело нешто одатле што неће да се врати никад више! Никад! И ја опазих како се он устресе сав.“ (43). Љубав, као и сви астрални појмови (душа) код Л. Мијушковић имају толико пренаглашен, материјализован облик, да је и бол у потпуности физички („пипајући руком место где ми се чинило да ће пући од бола...“). И њен (савршени) партнер је осетио исти тренутак, кога се уствари све време и плашио. Суноврат је незау-

стављив. Иако обоје желе да задрже оно идеално љубавно стање, све је неповратно прошло, што и мушкарац недвосмислено исказује: „Све пролази, све, све... Прошла је и моја срећа! Прошао сам и ја за тебе овога тренутка, сад!...“. Али, мушкарчево устрчување да ступи у везу са јунакињом, било је и сложеније и дубље природе: „У теби живи оличена вечност, бесмртна љубав, и време над тобом нема снаге...“. И даље: „Сећаш се кад си ми пришла сасвим? Ја нисам требао, нисам смео онда да примим оно што си ми дала, јер ја нисам имао шта теби да дам! Ја нисам имао више ни младости, ни љубави своје. Све то већ дотле страћио сам био крај жена празних, којима је љубав била проходња као и мени тад...“ (45). Мушкарчево самопребацавање и извесна „грижа савести“ потичу од својеврсног осећања „крађе“: „Уз тебе сам тек дознао шта је истинска љубав и како од човека прави бога!.. Али заман, ја већ више нисам имао у себи оно што би ме могло начинити таквим!... И ја сам онда крао тебе: живео сам од твога живота, љубио сам твојом љубави, а ти си мислила да је то мој занос!... Крао сам те и стрепио од тренутка кад ћеш дознати то. И тај тренутак је дошао...“ (45).

Један флуидни тренутак „изгубљене среће“ на тај начин је фиксирани у вечности. Расплет је брз и неминован. Мушкарац пада у својеврсно бунило, и у том бунилу, уз њега је његова пријатељица која га теши, негује, и сама свесна трагичног исхода. Иако досегнувши највећу љубавну пуноћу, мушкарац подлеже синдрому „изгубљене среће“, и умире, преклињући своју драгу, да живи, јер ће тако остати да живи и „њихова љубав“. Девојка се враћа у собицу своје рођаке и почиње да у свему види и чује свога драгог. Пошто је задужена да чува „њихову љубав“, а истовремено, јаче него икад је у њој пробужена и чежња („И моја се душа кидала од бола и чежње...И ја нисам могла више да чекам!“), она почиње да га тражи, идући за „гласовима“, постепено губећи осећај за стварност и спољашњи свет. У ту потрагу душе за љубављу, грубо поново проваљује стварност - и људи. „И онда су дошли неки људи... И њих сам молила да ме пусте и они ме - преварили!... Рекли су да ће да ме воде моме пријатељу и довели ме овде!... И ви сте ме затворили!...“ (52). Закључни пасус је и својеврсна осуда друштва, као дефинитивног раскорака јединке од спољашњости, јер они су је затворили „само зато што је волела“ („...да ја нисам никоме ништа учинила, да сам само волела, и зар зато сте ме затворили?...“ (53)). Модерност ове прозе Л. Мијушковић апострофира неколико мотива од којих гради прозу изузетног квалитета: мотив лудила, слободну љубав, љубав као апсолут изједначену са егзистенцијом, унутрашњи слом хиперсензитивних бића.

„Прича о души са вечитом чежњом“

Можда и најбоља прича Лепосаве Мијушковић, одваја се од претходних по новом приповедном поступку - списатељица приповеда у трећем лицу јединине, а главни јунак је мушкарац, уз то интелектуалац (новинар). Реч је заправо о тананој психолошкој студији и приказу типа човека са осећањем бодлеровског „сплина“ у себи, док се већи део радње одвија „у соби“. Као што смо видели, простор собе је врло битан у прозама Л. Мијушковић. У овом камерном простору дешавају се честе егзистенцијалне кризе јединке, и за душу је то исувише тесан простор, из којег она мора да бежи у спољашњи свет, где такође, не налази излаз и утеху. И главни јунак ове прозе, статичан у почетку и препун самоиспитивања („имао свега а никад задовољан“) излази из собе, због егзистенцијалне неподношљивости даљег боравка у њој. Своју кризу он покушава да разреши у некој кафани, са жељом да се „потуче, напије“, где ће да „потекне крв“. У првом одељку то и остварује, и у испражњеном вишку страсти (пиће, друштво, жене), враћа се у своје станиште још празнији, са јединим учинком - могао је да плаче. Тежиште ове приче представља, међутим, појава жене у животу јунака, и то његове бивше љубави (са којом заправо, како ће се испоставити, растанак није ни преболео). Њено писмо га буди из летаргије (из собе из које није изашао пет дана). Жена овде има вишеструку, симболичну улогу. Она не само да представља „жену од овога света“, већ једину особу која јунаку може да пружи оно егзистенцијално упориште и душевну пуноћу пред егзистенцијалним колапсом који га чека. Нажалост, то мушкарац на време не препознаје. Унапред одбацујући могућност наставка везе са њом, он одлази на састанак. Страсни сусрет (поново снажне слике женске страсти које неодољиво подсећају на неке од приповедака Боре Станковића: „Ох! Туга за твојим миловањима, Лашо, све убија... све - шапну страсно и стеже му руке. - Камо оне лепе, слатке речи? ... Откад ми је ниси рекао - сећаш се! ...Твој глас!...хоћу твој глас!...Тебе хоћу!...Тебе!...“ 61) неће резултирати срећом и избављењем главног јунака.

Из контекста приче сазнајемо да су партнери обоје интелектуалци (каких је тад било тако мало у Србији): она „призната“ уметница, он новинар у једном листу. Један модерни пар у пуном смислу, опхрван тананим слутњама и сумњама, властитим несавршеностима и страховима, савршено примереним и нашем времену. Немогућност њихове везе исказују обострано и обоје су тога свесни: „И исувише смо поносити, а да бисмо се трпели једнако бли-

зу, сатрли бисмо се - знаш ли?“ И ова Мијушковићкина јунакиња је поносна и самосвесна жена, кадра да љубавне последице „сноси сама“. Заправо понуда ове жене јесте само слободна љубавна веза, док је мушкарац, као и у претходном случају, уздржанији, и више тај који зазире од јавног морала, питајући партнерку, шта би јој фалило да се „назове“ његовом. Међутим, констелација љубави је и код ове јунакиње сложенија. Она такође љубав сматра заједничким „добром“, а партнери могу да наставе да живе и иду „својим путем“ („А наша љубав - наше заједничко свратиште, одмор! Зар не схваташ то?...“ 62). Кроз овај разговор „о путу“, јунак као да одједном спознаје себе и саговорници обећава причу „о души коју је мучила вечита чежња“. Дата у алегорији као његово сопствено стање, мушкарац долази до поразног сазнања, да је он заправо „уморан од живота“. Крајњи смисао ове приче јесте циљ коме његова душа стреми, а то је Он, Савршени. Тренутак поистовећења са њим, је и мистични тренутак губитка љубави жене. И док су стања мушкараца слична стањима јунакиња претходних Лепосавних прича („Овај бол!... Ова жудња у прсима!.. То убија... гони... не да мира... То гуши... Ја хоћу да сам ти!“ што списатељица назива „песмом Душе са вечитом чежњом“), његова партнерка прониче у суштину овог човека кроз чију појаву је гајила илузију своје љубави, али у којем за њу од тог тренутка нема више ничег. То доводи и до неочекиваног расплета: жена луда од љубави и страсти, напушта свог вољеног, окреће се и одлази без осврта.

Завршница ове необичне љубавне приче је у драматичном финалу. Јунак је тек ујутру свестан губитка, непрепознавања егзистенцијалног спаса и схвата да су та жена и њена љубав били једини смисао његовог живота и начин да опстане у њему. Одлази да је потражи у њеном стану, где га дочекује поразна вест, да је „млада драмска уметница“ управо отпутовала. Скрхан, са изгубљеном последњом сламком спаса, главни јунак се потпуно предаје сопственом ништавилу, у соби у којој га нико не посећује, пребирајући своју младост и трагајући за „загонетком свог живота“ коју још мора да реши. Из тог стања „обломовштине“ само на трен га прекида уредник листа у којем је радио, али тек као скица и пример гомиле и људи са којима је он већ раскинуо и којег грубо избацује из своје собе. Преостаје сасвим изванредан, трагичан крај главног јунака, и он је остварен на начин достојан истински великих мајстора пера. Наиме, у тренутку најјаче душевне кризе, који прати и физички бол у пределу срца, слично јунакињи из прве приче, и њему се појављује приказа. Њен језиви изглед добија и на суштинској снази и

поруци - да је то његова сопствена Душа! Контраст, некада силног, лепог, младог и бујног човека и исте такве, невине Душе у њему, са садашњом наказом пред њим, говори колико је јунак огрезао у немарној потрошњи сопственог живота и душевној изопачености. Главни јунак Л. Мијушковић, недољиво асоцира на Доријана Греја, славног јунака из романа Оскара Вајлда (који такође настаје у блиском временском тренутку!). Прича се завршава кратким епилогом у којем је констатовано да су га ујутру нашли мртвог са налазом да га је „угушила крв“.

Закључак

У четири наведене приповетке Лепосаве Мијушковић сусрели смо се са прозом високе модерности, али и аутентичне проживљености настале на аутобиографској подлози. У прози Л. Мијушковић јавља се низ сталних мотива: егзистенцијална криза, љубав као апсолут, еротска страст, њен губитак, животни слом, лудило, самоубиство, смрт. Душа у прози Л. Мијушковић је засебан идентитет, која Тело осећа као окове и ограничење, осећање слично, подсетићемо се, песницима исте епохе (Дис, Пандуровић). Јунаци прозе Л. Мијушковић су у напону снагу, хиперсензитивни и сви припадају типовима интелектуалаца у паланачакој средини, и у сукобу су са њом. Схватајући љубав као изједначење са егзистенцијом, сви у недосегнутости идеала завршавају трагично (лудило, покушај самоубиства, смрт). Ова високо модерна проза запажена у доба када се појавила у угледном *Српском књижевном гласнику*, касније је, као и име Лепосаве Мијушковић, препуштена забораву. Драгиша Витошевић је једини студиозније бавећи се Лепосавом Мијушковић у контексту развоја српске модерне, истакао да су „у склопу оновремене српске прозе и њеног „европеизирања“ Лепосава Мијушковић „ова изразито даровита млада интелектуалка“, и млади Вељко Милићевић...први и главни новатори и „модернисти“. Тек ће за њима доћи млади Станислав Винавер са *Причама које су изгубиле равношежу* и Исидора Секулић са запаженим и значајним *Сајушницима*; а за овима нараштај са Црњанским, Растком Петровићем и другима...“, лук развоја српске модерне у којем су Лепосава Мијушковић и Вељко Милићевић, „рано и болно сломљени“, дошли као „прве ласте“ једне нове, узнемирене, у правом смислу модерне прозе“. ¹²

12 Д. Витошевић: нав. дело, 272.

Slavica Garonja-Radovanac

**TOPIC ADDENDUM: WOMAN IN SERBIAN LITERATURE
LEPOSAVA MIJUŠKOVIĆ – SERBIAN MODERN
AGE INSTITUTOR**

Summary

In this text a literary phenomenon of Leposava Mijušković (Jagodina, 1882 – 1910), the early deceased and almost forgotten Serbian authoress at the onset of the 20th century, is deliberated on. Her not so wide-range literary achievement (only four comprehensive prose works were published in the *Srpski književni glasnik*, during the period of 1905-1907), indicates, however, its extraordinary innovative approach in the literary theme and subject treatment, not concordant with the literary poetics of Modern Age only, but can be regarded as its onset as well. Leposava Mijušković's literary achievement is also reflected upon within the context of (unwritten) history of female writings in Serbian literature, the field in which the authoress is also represented as a precursor of the modern 20th century Serbian prose writing.